

Fond za humanitarno pravo
Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

Foča '92.

Subota, 28. januar 2006.
Sava Centar, sala 2/0
Beograd, Srbija i Crna Gora

- 08:30 – 09:00 **Registracija**
- 09:00 - 09:30 **Otvaranje konferencije**
Moderator: Refik Hodžić
- Nataša Kandić, izvršna direktorka FHP
Ambasador Andreas Zobel, Ambasada Savezne Republike
Nemačke
Murat Tahirović, predsednik Saveza logoraša BIH
Zdravko Krsmanović, načelnik opštine Foča
Aleksandra Milenov, portparol MKTJ u SCG
- 09:30 - 10:45 **Istrage, lociranje, hapšenja/predaje, predkrivični postupak i
uloga odbrane**
Moderator: Refik Hodžić
- Hildegard Uertz-Retzlaff, MKTJ viša zastupnica optužbe
- 10:45 – 11:15 **Pauza za kafu**
- 11:15 – 12:30 **Suđenja, presude i kazne**
Moderator: Refik Hodžić
- Christina Moeller, MKTJ zastupnica optužbe
- 12:30 – 13:15 **Podrška žrtvama-svedocima**
Moderator: Refik Hodžić
- Wendy Lobwein, zamenica načelnika Službe za podršku žrtvama-
svedocima
- 13:15 – 14:00 **Pitanja i odgovori povodom prezentacija MKTJ**
Moderator: Refik Hodžić
Matias Hellman, portparol MKTJ u BiH

Fond za humanitarno pravo
Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

- 14:00 – 15:30 **Ručak**
- 15:30 – 16:00 **“Očigledno” projekcija CBS filma**
- 16:00 – 18:00 **Glas žrtava**
Moderator: Nataša Kandić
- Ibrahim Karović
Alma Rikalo-Turulja
Hasan Balić
Irham Čečo
Fadil Budnjo
- 18:00 – 18:30 **Završne reči**

U Beogradu je 28.januara 2006. godine, u organizaciji Fonda za humanitarno pravo (FHP) i Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKTJ), održana konferencija «Foča 1992», posvećena poštovanju žrtava i suočavanju sa činjenicama o ratnim zločinima počinjenim u regionu Foče, kako onim sudski utvrđenim pred Tribunalom u Hagu tako i onim ličnim, neispričanim pričama, glasu žrtava.

Konferenciju je otvorila **Nataša Kandić**, izvršni direktor FHP, istakavši da pored potvrđene sudske istine, postoji još hiljade i hiljade nedokumentovanih priča o tome šta se događalo. «Upravo je taj glas žrtava, njihova javna svedočenja, jedini način da se povрати njihovo ljudsko dostojanstvo». Podsetila je na važnost formiranja kolektivnog društvenog sećanja, kao i na to da je pravo društva na istinu u isto vreme i obaveza države da tu istinu iznese. Istakla je da bi iz tog razloga ova država morala da objasni proces formiranja paravojnih jedinica i njihove aktivnosti u Bosni, koje su samo u ovom slučaju rezultirale time da je u gradu od 40000 stanovnika preko 23000 stanovnika muslimanske veroispovesti oterano u progon ili ubijeno. Dodala je da je dodatni razlog za tu obavezu države i taj što pojedinci uključeni u zločine u Foči, kasnije na najvišim funkcijama u Skupštini Republike Srpske, ni do danas nisu preuzeli odgovornost za zločine koji su se u Foči događali.

Andreas Cobel (Andreas Zobel), Ambasador Savezne Republike Nemačke, istakao je da ova tema simboliše mračnu stranu srpske istorije, ali da, uprkos težini posla, treba rasvetliti zločine, jer «nije patriotski kriti prošlost već priznati ono što je činjeno da bi se

Fond za humanitarno pravo Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

tako zaslužio oprost, jer su i svi građani, u čije su ime vršeni zločini, žrtve onih koji su te zločine vršili».

«Foča je, zajedno sa Srebrenicom, simbol najmračnije strane srpske istorije. Ipak, u suočavanju sa prošlošću, pojedinci iz srpskog društva daju nadu i predstavljaju evropsku budućnost ove zemlje. Podižući javnu svest i borbom za pravdu prema žrtvama zločinâ, koji su bili unapred isplanirani i okrutno izvršeni, Vi imate moralno pravo da očekujete oproštaj i priznanje za zločine čije su žrtve postali i i svi građani u čije su ime vršeni zločini.

Dok Vi predstavljate evropsku budućnost Srbije i Crne Gore, oni koji deset godina posle Srebrenice i trinaest godina posle Foče jos uvek misle, i, što je još gore, zalažu se da se na bivšeg generala Mladića i krvnike iz Foče gleda kao na srpske heroje, predstavljaju agresivnu nacionalisticku prošlost Srbije. Oni ne samo da vređaju žrtve zločina, za koje su u slučaju Foče srpski vojnici i pripadnici paravojnih jedinica osuđeni na zatvorske kazne između 12 i 28 godina, nego su i odgovorni za to što demokratija u Srbiji još uvek zaostaje u svom razvoju, što susedi još uvek sa podozrenjem gledaju na ovu zemlju, što privreda još uvek nije potpuno integrisana u svetsko tržište, što je organizovani kriminal još uvek rak rana ovog društva, što Srbima još uvek treba viza kad žele da putuju u inostranstvo i što ogromna većina poštenih građana ove zemlje jos uvek živi u oskudici, sa malo vere u bolju budućnost.

Za Srbiju i Crnu Goru je veoma važno da prevaziđe ostatke prošlog režima koji, kao što to možemo da svakodnevno vidimo, još uvek imaju veliki uticaj na društvo, privredu, državnu upravu i pravosuđe. To zahteva javnu diskusiju o reformama i obnovi i to zahteva značajno zalaganje naredne generacije! Znam da je lakše reći nego učiniti s obzirom na teške ekonomske uslove, ali da li postoji razumna alternativa? Poznato mi je da se govori o nekom trećem putu, nekom opreznijem prilazu izgovaranja istine u malim dozama i da se poduzmu mere sa velikom oprezom vodeći računa o okolnostima kako se ne bi izazvale prevelike razmirice u društvu. To nije neprihvatljivo. Ali, ono što jeste neprihvatljivo je to što se Mladić deset godina posle Srebrenice još uvek nalazi na slobodi, što je on do pre nekoliko nedelja primao svoju penziju u Srbiji, što postoje jasne indikacije da ga pojedini delovi ovog društva i nadalje štite, što Vlada, koja je jedno vreme prilično hrabro i energično saradivala sa Haškim tribunalom - opet i iznova objavljuje neke rokove do kojih će Mladić biti isporučen Haškom tribunalu da bi, opet i iznova, ti rokovi istekli bez rezultata.

Postoji narastajući osećaj u međunarodnoj zajednici da je izigrana. Vlada ne bi trebalo da potcenjuje suštinu frustracije koja dosada prevladava među njenim prijateljima. A Srbiji koja dobrano kasni na putu ka evropskim integracijama potrebna je pomoć prijatelja.

Fond za humanitarno pravo Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

Da bih bio sasvim jasan: Srbiji ističe vreme. A izmiče i strepljenje međunarodne zajednice. Otvaranje vojnih arhiva ne može da nadoknadi isporučenje Mladića. Način na koji se Srbija suočava sa prošlošću nije samo pitanje poštenosti, iskrenosti i spremnosti na odgovorno delovanje, nego je i odraz stepena do kojeg se u ovoj zemlji dele evropske vrednosti, što opet veoma jasno utiče na njene izgleda da se pridruži Evropskoj uniji. Prošlogodišnja pozitivna odluka o otpočinjanju pregovora o stabilizaciji i pridruživanju sa Srbijom i Crnom Gorom nije se prvenstveno bazirala na poboljšanju stanja u privredi, nego pre svega na suštinskom napretku u saradnji vlade Republike Srbije sa Haškim tribunalom u prvoj polovini 2005. godine.

Odmah na početku pregovora jasno je izrečeno da za uspešno nastavljanje puta ka evropsko-atlantskim integracijama Srbija i Crna Gora mora poduzeti sve što je u njenoj moći da reši otvorene slučajeve u saradnji sa Haškim tribunalom. Ta saradnja je tokom prethodnih meseci postala toliko razočarajuća da Evropska unija sada proverava da li je neophodno da se pregovori o stabilizaciji i pridruživanju suspenduju dok se ne utvrdi suštinski napredak u saradnji sa Tribunalom. Odluka o tome kako će se dalje postupiti, očekuje se tokom zasedanja ministara inostranih poslova Evropske unije.

Neophodna je ozbiljna rasprava sa ciljem da se uvere i oni koji dosada nisu shvatili da je samokritičan stav prema pitanju "Šta smo pogrešili u prošlosti?" - bez sabiranja i oduzimanja grešaka jednih prema greškama drugih - preduslov za svetliju budućnost. Neophodno je da se intenzivnije vodi opšta rasprava o međunarodnim obavezama Srbije i Crne Gore i, možda još značajnije, o potrebi da se ratnim zločincima sudi pred domaćim sudovima. Fond za humanitarno pravo postavlja standard u tom pravcu. Bolja edukacija javnosti i bolja medijska pokrivenost bi zasigurno pomogli da se mladoj generaciji da neiskrivljena slika o ratnom periodu. Ovde se ne radi o tome, kako bi neki mogli da zamere, da se blati ime junačke nacije. Nasuprot, prekid sa Miloševićevom prošlošću je od životne važnosti za demokratiju u Srbiji i ja jednostavno ne mogu da razumem zašto se ova demokratska vlada Srbije toliko ustručava da istakne koje pravno stanje je nasledila zahvaljujući Miloševiću: počevši od Kosova preko Haškog tribunala do korupcije i organizovanog kriminala. Raskinuti sa ovom prošlošću potrebno je da bi se pročistio vazduh i da bi se naciji povratilo dostojanstvo.

Ja itekako dobro znam o čemu govorim, ne praveći neumesnu paralelu. Posleratna Nemačka je dobila pravni sistem, vladavinu pravnih standarda i stabilne političke institucije za koje nema primera u nemačkoj istoriji. To je omogućeno kroz integraciju Nemačke u demokratske međunarodne i evropske strukture. A evropska perspektiva Srbiji nudi pouzdani okvir za posao koji je čeka. Demokratija i vladavina prava su ključ za istinske promene. One, između ostalog, znače parlament koji kontroliše vladu i njene organe, uključujući bezbednosne službe, vojsku i policiju. One znače poštenje i

Fond za humanitarno pravo Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

integraciju nacionalnih manjina. One znače nezavisno pravosuđe koje čuva prava svakog pojedinca i koje garantuje institucionalnu kontrolu.

Jednom rečju: Kritično i iskreno suočavanje sa prošlošću je preduslov za stabilnu i prosperitetnu budućnost. Niko ne kaže da je to jednostavno uraditi. Nadam se da će, što je moguće brže, velika većina građana ove zemlje shvatiti da će svoju budućnost i svoje opravdano mesto unutar Evropske unije obezbediti jedino otvoreno i transparentno društvo. Srbiji je na njenom putu u Evropu potrebna pomoć prijatelja i ona je dobija. Istovremeno je potrebno opredeljenje i posvećenost društva da se Srbija sredi i modernizuje. To zahteva promenu stava. Istorija Srbije ne treba da se negira ili da se odbaci ali samozaljubljenost i imperijalni snovi nisu putokazi za budućnost. Te duhove prošlosti treba savladati kako bi se Srbija integrisala u sredinu sa dobrim odnosima sa susedima i kako bi se zemlja vodila u pravcu demokratije, stabilnosti i prosperiteta” , u svom obraćanju rekao je ambasador Savezne Republike Nemačke Andreas Cobel.

Murat Tahirović, predsednik Udruženja logoraša BiH, govorio je o mestima zatočenja muškaraca. Izneo je statistike bazirane na istraživanjima udruženja, po kojima su u logore pretvarane sve vrste objekata, bez obzira na prethodne namene i spoljašnje uslove. Istakao je 652 mesta zatočenja u Bosni i Hercegovini i naveo imena najozloglašnijih, bilo po broju zatočenih bilo po stepenu psiho-fizičkog zlostavljanja. Od 14 mesta zatočenja u gradu Foči, najozloglašeniji je KP Dom Foča, u kom je od 700 zatočenika nestalo njih 322 . Kao smetnju povratku Fočaka u svoj grad i on je naveo činjenicu da je «većina direktnih izvršilaca zlodjela i dalje na slobodi i obavljaju veoma visoke dužnosti po pojedinim opštinama i entitetima». Svoje izlaganje završio je rečima "Da se ne zaboravi, da se ne ponovi".

Zdravko Krsmanović, gradonačelnik Foče danas, rekao je da se Foča menja i ponovo postaje grad otvoren za sve. Preneo je da je «iz Foče poslata jasna poruka da narod u Foči želi budućnost i da je raščistio sa prošlošću». Naglasio je da iza nas ostaje istorija mržnje, ali da, kroz povratak, istinu i dijalog jedni druge upoznajemo, kako bi jedni drugima opet verovali.

Aleksandra Milenov, portparol MKTJ, govorila je o procesuiranju zločina počinjenih u regionu Foče nakon aprila 1992.godine od strane MKTJ. Dala je kratak opis predmeta, a kao rezultat istrage koja je 1996.godine završena, navela je optužnice protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića kao i optužnicu protiv Milorada Krnojelca, upravnika KP doma u Foči.

Fond za humanitarno pravo Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

1. Istrage, lociranje, hapšenja/predaje, predkrivični postupak i uloga odbrane

Hildegard Uertz-Retzlaff, Viša zastupnica optužbe MKTJ, istakla je da u skladu sa svojim mandatom Tribunal može procesuirati samo mali procenat zločina, pa se zbog toga ograničava na one koji su se istakli svojom ozloglašenošću i svirepošću ili čiji su počinioci osobe na visokim položajima, dok bi svi ostali trebalo da budu izvedeni pred domaće sudove. Napomenula je da Haški tribunal menja praksu ignorisanja silovanja, istakavši posebnu prirodu procesa protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića, u čujoj je presudi po prvi put silovanje proglašeno instrumentom terora i zločinom protiv čovečnosti.

Mnoge činjenice, ranije osporavane, utvrđene su van razumne sumnje:

Od aprila do sredine jula 1992.godine Foča je zauzeta i spaljena. Muškarci su odvedeni u KP Dom, u kom su neki bili zatočeni i do 2,5 godine, dok su žene, deca i starci bili zatočeni na raznim lokacijama, od kojih su najozloglašenije Buk Bijela, Srednjoškolski kompleks Foča, Sportska dvorana Partizan i tzv. Karamanova kuća. Dokazima su opisani zločini nad ženama, hapšenja, mučenja, silovanja, spaljivanje kuća i verskih objekata.

Početak istrage obeležio je problem pronalaska svedoka, kada su Tribunalu materijal dostavljale razne nevladine i humanitarne organizacije, koje su radile sa ljudima koji su u periodu rata napustili Foču. Istraga se do 1996.godine vršena van Foče, među izbeglim stanovništvom, dok je posle tog perioda i u Foči nađen veliki broj svedoka. Većinu tima činile su žene, što se kasnije pokazalo kao srećna okolnost, s obzirom na specifičnost zločina.

Takođe, dokazi su pokazali da je većina zločina učinjena na malom prostoru, te da je bilo nemoguće ne biti svestan toga da se oni događaju. Pripadnici političkog rukovodstva bosanskih Srba često su viđani u okolini Foče, pa događaji u ovom području takođe imaju veliki značaj i u optužnicama protiv Slobodana Miloševića, Momčila Krajišnika, Biljane Plavšić i Radovana Karadžića.

2. Suđenja, presude i kazne

Cristina Moeller, MKTJ zastupnica optužbe, objasnila je postupak suđenja, objasnivši način na koji su birani dokazi. Takođe je ukazala na njihovu ograničenu prirodu, s

Fond za humanitarno pravo Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

obzirom na to da sudsko veće nema pravo da proširuje optužnicu u toku procesa. Među dokaznim materijalom koji se koristio da bi se utvrdila istinitost svedočenja bile su i fotografije glavnih lokacija na kojima su se zločini desili. Optužnice su ilustrovane video snimcima svedočenja žrtava, gde je od njih traženo da potvrde lokacije kao i detalje događaja kojima su prisustvovala.

Utvrđivanje identiteta počinioca bio je jedan od glavnih problema. Nekada su žrtve počinioca zločina znale od ranije, ali su u pojedinim slučajevima identifikovani po mestu počinjenog zločina ili po fizičkom opisu počinioca. Zbog velike vremenske distance između perioda o kom se govori i suđenja (20/03/2000) u iskazima svedoka tolerisan je nedostatak detalja, male nelogičnosti i slični propusti. Na prikazanim snimcima videlo se da je od svedoka traženo da u sudnici pokažu počinioca, da bi se i tako potvrdio njegov identitet.

Prikazan je i video snimak izricanja presude Dragoljubu Kunarcu, Radomiru Kovaču i Zoranu Vukoviću 22/2/2001. godine, kada je sudija Mumba utvrdila da je van razumne sumnje da je svrha sprske kampanje u Foči, između ostalog, «da se područje Foče očisti od Muslimana», do te mere da je čak i naziv grada Foča promenjen u Srbijne. Pored muslimanske vojske progonom putem terora pogođeni su i civili Muslimani, naročito žene, koje su držane zatvorene, bez hrane, zlostavljane i sistematski silovane.

3. Podrška žrtvama-svedocima

Wendy Lobwein, zamenica načelnika Službe za podršku žrtvama –svedocima pri Tribunalu, ranije socijalni radnik, govorila je o naporima njene službe da na saradnju privoli sve one potencijalne svedokinje, koje su iz raznih razloga odbijale da svedoče. Jedan od razloga bio je strah, jer su svi učesnici u postupku u sudnici, uključujući i optužene, uprkos preduzetim merama da se zaštiti od javnosti, znali pravi identitet svedoka. Pored mera zaštite za žrtve, ovo odeljenje daje i savetodavne usluge i generalno pokušava da na sve načine ukloni raznovrsne prepreke koje svedoke sprečavaju da se pojave na suđenju. Po njenim rečima «Cilj je omogućiti svedoku dolazak na suđenje bez dodatnih trauma koje to iskustvo može stvoriti».

4. Očigledno” projekcija CBS filma

Fond za humanitarno pravo Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

U prikazanom filmu CBS-a «Očigledno», vidimo Foču u periodu nakon prekida oružanih sukoba, u kojoj, uprkos tome što je u zoni odgovornosti NATO trupa, ratni zločinci žive slobodno, ne skrivajući se. Uprkos ovlašćenjima, «zbog održanja dobrih odnosa sa stanovništvom» NATO vojnici ne tragaju za ratnim zločincima. Umesto zločinaca, pred njima se skrivaju njihove žrtve.

5. Glas žrtava

Nataša Kandić: Ovaj film koji smo videli, koji je napravio CBS 1994. godine pripada ovoj popodnevnoj sesiji koji u stvari predstavlja taj jedan drugi instrument, instrument u pokušaju da se na adekvatan način odgovori na nedela u prošlosti. Razlika između ovih popodnevni i prepodnevni sesija je zato što suđenja za ratne zločine bilo da su pred Međunarodnim ili pred nacionalnim sudovima, ona su fokusirana na utvrđivanje odgovornosti iako je znači cilj svakog suđenja odnosno sudija koji sude da donesu pravdu i za optužene i za žrtve. Ali kada se govori u vezi sa suđenjima za ratne zločine i o pravdi za žrtve onda se uvek zapravo misli na to koliko žrtve nalaze koliko je sud uspeo u utvrđivanju odgovornosti da donese tu pravdu. Osim tog znači jednog pravnog instrumenta u gotovo svim društvima, državama, koji su imali ratove, oružane sukobe pokušava se raznim instrumentima da uspostavi u društvu princip odgovornosti. Znači pravni instrumenti kojima će da se uspostavi vladavina prava a onda se pri tom koriste i razni drugi vanpravni instrumenti. Kazivanje istine je nešto do čega se dolazi tim nepravim instrumentima koji su fokusirani na utvrđivanje činjenica, podataka, beleženje priča i svega onoga što se zapravo dogodilo žrtvama. Znači taj instrument može biti ili komisija za istinu ili može biti istražna komisija u vezi sa određenim slučajevima masovnog kršenja ljudskih prava, odnosno masovnih zločina ili može biti komisija za žrtve. Upravo smo u prilici da ovih meseci čujemo da se u Bosni i Hercegovini ozbiljno razmišlja o toj inicijativi koja godinama postoji, da se formira komisija za istinu u okviru Bosne i Hercegovine. S druge strane postoje mnoge druge inicijative koje smatraju da se ni istina u Bosni, ni istina u Hrvatskoj ni istina na Kosovu ne može saznati ukoliko se tome ne priđe na jedan regionalni način, odnosno ukoliko se ne napravi neko telo za kazivanje istine koje će imati regionalni karakter, budući da i ono što se dogodilo u Bosni ne bi bilo bez Srbije, posle i bez Hrvatske. Znači nije moguće u nekim nacionalnim granicama utvrditi neku nacionalnu istinu. I upravo u vezi sa tim drugim instrumentima koji su neophodni u tom odnosu prema prošlosti mi ovde vrlo često negujemo upravo te razne situacije da možemo da pozovemo ljude koji jesu žrtve, o kojima malo znamo i za koje se bojimo da će sećanje na ono što se događalo nestati ukoliko se o tome ne govori, ukoliko se to ne kazuje i ukoliko se to ne beleži. I danas sa nama su ovde doktor Ibro Karović. Mi danas nismo imali prilike da čujemo nešto više dokaza u predmetu Krnojelac

Fond za humanitarno pravo Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

ali nekoliko puta je pomenut KP Dom u Foči kao jedno mesto u kome je bilo zatvoreno ... kroz koji je u jednom trenutku verovatno prošlo više od 2.000 ljudi. Prema onome što smo danas čuli verovatno je preko 260 ljudi nakon zatvaranja kojima se gubi svaki trag. Danas je sa nama doktor Karović koji je u svom gradu Foči cenjeni lekar, znači poznaje gotovo svakog čoveka u Foči i on je taj koji završava u KP Domu i ha ga sad molim da nam kaže kako se to događa da od uglednog lekara koga svi poštuju, dolaze, odvođe vas

Dr Ibrahim Karović: Hvala gospođi Nataši na predstavljanju. Još jednom da se predstavim. Ja sam Ibrahim Karović. Po zanimanju sam lekar. Znači, u Foči sam radio oko 22 godine i dobro poznajem sve ljude, bilo koje da im je porjeklo, jer ako neko radi u jednom manjem mjestu jedan duži period kao što se to desilo meni, 22 godine i ako lekar želi sebe ugraditi u probleme raznorazne zdravstvene ili druge porodica onda zaista spozna puno o porodicama i kad se posle toliko dugo vremena života sa njima desi ono što se desilo meni, postaje prosto nemoguće i nevjerovatno da li ima ikavog uma kod tih ljudi koji mogu nešto tako da urade. Ja ću prvo da se zahvalim tužiocu koji je istraživao podrobno ovaj zločin u Foči koji smo danas čuli do detalja. A najteži oblik torture, silovanje, pratio sam u sali i čini mi se da je u mnogim slučajevima mnogima dah stao kada su vidjeli i čuli šta se dešavalo našim ženama. Ono što je još bitno i što me kuraži kao člana Udruženja logoroša BiH jeste da se u potpunosti apsolutno poklapaju podaci koje je istraga Tribunala vodila na tom području u Foči i naši, počev od objekata prikazanim na slajdovima, kad krenemo dolinom Drine, motel "Bukovica" u koji su zatvarane većinom žene, pa Buk Bjela, pa osnovna škola "Brod", pa "Partizan", pa kuća "Brena", pa školski centar i još neki objekti. Logor "Livade" gdje sam i ja odveden i bio četiri, pet dana i naravno, glavni logor, logor KP Dom, bivši prostor kazneno-popravni koji je nekad služio, kako bi se reklo, za prevaspitavanje onih koji su se o zakon ogriješili u bivšem sistemu. Meni je zaista drago da se to tako poklapa i da su ti podaci tačni. I naš predsjednik je rekao da mi imamo u našim istraživanjima 13 mjesta zatočenja sa različitim brojem ljudi koji su tamo boravili. U tim manjim mjestima zatočenja uglavnom su to bile žene i djeca, nešto staraca, dok su muškarce od 18 do 80 godina odmah odvodili u KP Dom. Moje zarobljavanje desilo se na radnom mjestu dežurnog ljekara u Domu zdravlja u Foči 11. aprila 1992. godine. Negdje oko 12 sati jedna naoružana grupa ušla je u Dom zdravlja, takoreći nasilno. Mi smo ih vidjeli kroz prozor kako ulaze. Prilaze Domu zdravlja, potom ulaze i nas lišavaju slobode. U tog dana dežurnoj ekipi bio je direktor Doma zdravlja, doktor Avdo Šedivlija i dva vozača sanitetskih kola muslimanske nacionalnosti a od Srba bila je Biljana Popović i dvije medicinske sestre. Znači ekipa toga dana u Domu zdravlja bila je mješovita po sastavu, kako bismo eventualno unesrećenim mogli prižiti pomoć na adekvatan način. Čim su ušli u Dom zdravlja pretražili su prostorije, što je mimo svake pameti, da vide da li ima oružja u Domu zdravlja, pa kad su obišli sve prostorije i vidjeli da nema oružja onda su krenuli na verbalno maltretiranje mene i direktora. Meni su prijetili pošto se moj sin u tom periodu nalazio slučajno ovdje u Beogradu u vojnoj školi i da će otići da mi zarobe sina. Pa onda

Fond za humanitarno pravo Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

je krenulo dalje maltretiranje, da ja pozivam Muslimane Foče da se predaju. Postavili su me na prozor i u mene njih trojica uperili pušku. Zamislite taj strah kad u vas upere tri naoružana lica vatreno oružje i nikad se ne zna hoće li jedan, drugi ili sva tri povući obarač. To je trajalo jedno pola sata. Posle sam se vratio, otjerali su me gdje su već i ostale u podrum sklonili a onda su maltretirali direktora misleći da on ima nekog snajperistu, jednostavno izmišljanje kome nije bilo mjesta. I tako nas je dočekaio mrak. Toga kritičnog dana nama vežu ruke u podrumskim prostorijama i odvedu nas zaobilaznim putem, oni koji poznaju Foču, ne onim putem koji ide prema Brionima, fočanskim Brionima, nego jednim zaobilaznim putem. Dovedu nas u logor "Livade" gde mi ostajemo pet dana i pet noći. Kad je pala Foča u ruke srpskih snaga, znači 16. na 17, prebacuju nas u Kazneno-popravni dom. Mi tada već u KP Domu nalazimo civilno stanovništvo iz Donjeg polja koje se neposredno svojim prostorom naslanja na objekte Kazneno-popravnog doma i počinje razmještaj po sobama. Ubacuju nas na jedan surov, grub način pod pretnjom ubistvom. Treće večer mene odvođe u samicu i ja ostajem u samici četiri do pet dana. Saznajem ko je upravnik logora i pošto smo se lično poznavali, ja od policajca tražim da me puste iz samice. Nakon konsultacija sa upravnikom, bivam pušten iz samice, kao i moj kolega Torlak Aziz koji je po zanimanju hirurđ. Nas dvojica bivamo iz te samice pušteni, ali ne vraćamo se više u sobu iz koje smo odvedeni nego u drugu sobu. I tako se nastavlja verbalno i drugo maltretiranje iz dana u dan, da bi kroz jedno dvadesetak dana počelo i izvođenje pojedinih grupa, iz kojih se ponekad neko vraćao a većina je završavala nepovratno. I od tada praktično počinje ono nestajanje iz logora Foče. Tačan datum kada je prva grupa izvedena, to je negdje oko 13. maja 1992. godine. Nažalost, to se nastavilo u manjim ili većim grupama tako da je otprilike najveći broj u logoru Foča nestao sa 31. 12. 1992. godine. Kasnije, pošto bi se moglo reći da je dovršen plan i projekat SDS-a u pogledu nekog njihovog optimalnog plana, mi smo preostali ostali da životarimo životom potpuno istrošenim. Naime, ono što su odmah primjenili po našem dolasku u logor, a to je minimalno davanje hrane, ne bi li nastala kakva oboljenja, bolesna stanja koja bi dovela biološki do umiranja pa bi bio kao lakši izgovor; umro je. Pa i pored toga i zapravo zahvaljujući tako slaboj ishrani, kao jednom od uzroka, desila su se umiranja, tako da u periodu dok sam ja bio, znači do 5. jula 1993. godine umrla su četiri čoveka. Iza mog odlaska umrla su još dvojica. To je što se tiče onih koji su umrli da kažem na neki način prirodnom smrću uzrokovano ovim elementima koje sam pomenuo: slabom ishranom, torturama, koji su imali do dovođenja, jer bi obično svi bili fizički pretučeni prije dovođenja u sam Kazneno-popravni dom.

Ko su žrtve? Naš predsednik je rekao, i ja sam maloprije to rekao, da su to ljudi životne dobi od 18 do 80 godina. Ali nažalost, u toj grupi ja posebno izdvajam bolesne ljude za koje nikakvog razloga nije bilo da oni bolesni budu zarobljenci. Ja poimenično znam, pošto sam kao ljekar poznavao te ljude a nije ovom auditoriju pominjati ta imena, da su to teški duševni bolesnici bili. Među njima je bio i jedan mlađi, koji je prije sebi bio izrezao vene u jednom paničnom strahu, i oni su kasnije izvedeni i nestali i gubi im se

Fond za humanitarno pravo Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

svaki trag. Druga grupa, vrlo karakteristična, koja takođe apsolutno mimo svake pameti i razuma nije trebala da se nađe u jednom logoru, je grupa ljudi koji su imali operacije na srcu. Te operacije uradili su u Sremskoj Kamenici. Dvojica od njih su uradili bajpas a kod jednog su promjenjeni srčani zalisci. Zamislite da su i tako bolesne ljude sa teškim srčanim problemima doveli u logor. Dakle praktično sve što je bilo muslimansko trebalo je skloniti.

U Foči, to je interesantno, živi relativno mali broj Hrvata ali ni oni nisu bili pošteđeni. Od tako malog broja, ja se ne mogu tačno sjetiti brojnog stanja Hrvata, doveli su u logor četiri Hrvata, od toga je samo jedan preživio, dok su trojica izvedeni i ubijeni. I naša nekakva statistička obrada da je kroz logor prošlo 1.000 i više ljudi koji su se zadržali kraće ili duže vrijeme, odnosno pouzdaniji podatak da je u jednom periodu bilo zaista 700, od toga, evo kako je već istaknuto, za 322 se još uvijek pouzdano ne zna. Jedan broj je već pronađen na ekshumacijama i već su identificirani, što je dokaz da su oni koji su izvedeni iz logora i ubijeni. Jedna od jama koja je otkrivena prije dvije godine, to je prema Tjentištu a svi se sjećate popularne Doline heroja Tjentišta, to je tu u blizini ta jama Pirak, u kojoj je ubijeno 45 i doveženo na pokop u Visoko. Tamo sam prisustvovao, pozvali su me ne bi li ja nekog prepoznao. Nažalost, kod sviju je nađen komad čvrste omče i interesantno je da je kod svih na istom mjestu postoji šupljina na glavi gdje su znači vatrenim oružjem ubijani, kad im je komandovano da budu u određenom položaju i kad se pucalo da pravo padnu u tu jamu u kojoj su nađeni mrtvi. Užasan je bio i stravičan događaj sve to gledati i preživljavati i očekivati svaki dan ko će nestati. Uz to naravno bili smo lišeni slobode kretanja, prava na rad, prava na kontakt sa porodicom. Sve ono što jednostavno prati najužasniji vid rata, ugnjetavanje civila. Ja sam pokušavao kontaktirati da se ublaže naše nevolje, odgovor je bio: nema uslova da se vama popravi stanje, nema hrane. Ja sam se u međuvremenu razbolio. Mi smo svi izgubili na tjelesnoj težini od 15 do 20 kilograma i pojavili su nam se otoci što je karakteristično. Ja kao student samo sam teorijski promišljao šta to znači manjak bjelančevina u krvi, takozvana hipoproteanemija, pošto bjelančevine održavaju određeni pritisak koga ponestane kod pothranjenosti i onda tečnost prodire u tkiva, tako da se kod velikog broja nas pojaviše otoci na potkoljenicama. Mi smo alarmirali da se pojavljuju otoci što je rezultat neuhranjenosti, da bi nam kasnije povećali ishranu za jednu malu šnitu hljeba tek negdje u maju 1993. godine. Znači više od godinu dana su nas držali konstantno na istom režimu ishrane. To je jedna kutlača, mjera za varivo, jedna šnita hljeba i to je dva puta dnevno u toku 24 sata. Odmah su formirali radne vodove koji su odlazili da rade sve poslove na području opštine Foča. Od sječe drva, košenja, branja voća, popravke kuća i svega što je trebalo, tako da su zarobljenici i na drugi način iskorišćavani radeći pod prisilom, vođeni su na prisilan rad. Po mom dolasku na Kulu stvari su se nešto promjenile. Izvinjavam se, da se još malo vratim Foči. Zamislite kako je Foča bila okovana, da tako kažem. Prodor nekog medija ili međunarodnih snaga Ujedinjenih nacija, vidjeli smo sada na slajdu, da se pojavljuje tek 1. jula, kad je ušla ova američka novinarska grupa i intervjuisala ovu ženu. Ja mislim da do

Fond za humanitarno pravo Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

tada u Foču niko nije mogao ući da napravi malte ne bilo kakvu informaciju. To je jednostavno bio zatvoren grad, jedna jako čvrsta ljuštura diktrirana politikom, pre svega, SDS-a jer je on pokretač svaga, koga je naravno prihvatila i vlast i vojska. Sve je to bilo tako uvezano da se ne može kazati kriv je ovaj manje ili više. Jednostavno je zaista ogroman broj ljudi kriv. Ako kažemo da je agresija na Foču počela 6. na 7. april a završila se 13. avgusta, zamislite, za četiri mjeseca etnički je očišćen jedan grad i šire područje, sela koja su se održala negdje do 15. jula kako neki izvještaji pokazuju. Jedno takvo područje etnički je očišćeno za četiri i po mjeseca, tako da je zadnji konvoj staraca, žena i djece iz Foče izašao 13. avgusta i otišao preko Crne Gore u Sandžak, kuda je inače bio najčešći tranfer onih koji su imali sreću da prežive. Još mi je u obavezi da kažem, koliko se osporavalo Međunarodnom crvenom krstu, da su oni na neki način došli da vide i registruju šta se događa u fočanskom logoru. Oni su iz medija znali da postoji logor ali kako doći do njega. I tek nakon 14 mjeseci, tačnije, to je bilo 23. juna 1993. godine, dolazi Međunarodni crveni križ, ali uklanjaju nas, jedan broj, da nas ne bi Međunarodni crveni križ registrovao i sklanjaju nas u podrumске prostorije susjednog objekta pekare a onda se obavlja registracija onih preostalih iz radnih vodova. Preko njih je onda Međunarodni crveni krst ipak saznao da postojimo i mi. Tako da sam ja praktično, i svi ostali neregistrirani od strane Međunarodnog crvenog krsta toga 23. juna, registrovan tek desetak dana po dolasku u Kulu. U Kulu sam prebačen 5. jula 1993. godine i ostao do 15. juna 1994. godine. Pošto i drugi imaju da kažu o svome preživljavanju, mislim da sam vas ovako telegrafski na neki način upoznao o jednom mučnom preživljavanju, kako ličnom, tako i onih manje i više bolesnih koje sam vidio, a koji su preživjeli ovo o čemu sam govorio. Hvala.

Alma Rikalo Turulja: Prije svega dobar dan. Moje ime je Alma Rikalo. Ne znam kako da počnem ali malo me podržite, molim vas. Živjeti 12 godina s jednim roditeljem, nakon 12 godina ostati i bez tog jednog roditelja je zaista teško. Imala sam oca koji je živio sa mnom 12 godina. Na početku aprila, tačnije 8. aprila 1992. godine, svi smo se familijarno opredjelili da idemo na selo na domak Foče odakle su naši korjeni. Međutim kako se šuškalo o ratu i pričalo, nakon par dana je stvarno počeo rat u pravom smislu te riječi. Svi smo izašli i onda smo pokušali naći spas u Crnoj Gori. Došli smo u Crnu Goru da bi nakon jedno sedam do 10 dana došla crnogorska policija i pokupila tri brata iza kojih su ostale žene i djeca. Najmlađi su imali sedam mjeseci. 13 godina već tragamo za njima. Odvedeni su u KP Dom u Foči. Čak i prije KP Doma su bili premlaćivani u Crnoj Gori ali to neka je njima na sramotu. Druga stvar, po dolasku u KP Dom u Foču, znam da su bili dole i da su ih viđali zatvorenici, gospodin, da ga tako nazovemo, koji se nalazi na haškoj optužnici Dragan Zelenović, tačnije je vjenčani kum mom ocu, Rikalo Huseinu. Radio je sa njim i on se zalagao u KP Domu za njega, a na koji način, to samo on najbolje zna. I ja molim haške istražitelje, po njegovom hapšenju i dovođenju u Hag da ga pitaju za njih, da se konačno nakon 13 godina sazna istina gdje su tri brata Rikalo. Jer ti ljudi nikom zaista nisu krivi. Ljudi moji, oni imaju majku koja ima 65 godina, koja možda

Fond za humanitarno pravo Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

neće ni dočekati da ih nađe, da ih dostojanstveno sahrani. Bar joj toliko dugujete. Uništili ste joj sve, uzeli ste joj sve. Nema gdje da se vrati. Bar joj vratite djecu ali u kovčezima i nek' vas je stid i stidite se onoga što ste uradili. I ići ćemo do kraja da se dovedu pred lice pravde, ma kakva pravda bila. I malo je kako se osuđuju, za zločine kakve su radili, malo dobijaju. Jako malo. Svoje su porodice zbrinuli a ostali su da rade s našima šta im je volja. Da nam uši sjeku i djecu da nam kolju. To nisu ljudi, to su monstrumi. I imam priliku i želim da kažem, što se tiče povratka u Foču, moje lično mišljenje, moje lično pravo mi daje da kažem: Ja kao djete koje koje je odraslo u gradu, u tom gradu, želim da poručim da se nikad neću vratiti. Ne da ga ne volim, ne volim te ljude. To nije mržnja ali ih ne volim. Meni su dovoljno zla nanijeli da ih ne volim. Ne da ih mrzim, ja ih ne volim. To su ljudi bez duše i bez srca, bez imalo osjećaja i grižnje savjesti. Ja mislim da je to dovoljno.

Dr Hasan Balić: Hvala gospođo Nataša, neizmjereno vam hvala što ste priredili ovu sesiju. Hvala kolegama iz Tribunala i svima koji su ovdje došli. Moje centralno pitanje-kako dalje posle ovoga u Foči ? Drugo – ko ima šansu posle ovoga? Da li ima šansu žrtva ili su u prednosti zločinci? I sledeće pitanje jeste – gdje smo pogriješili? I ko je pogriješio? I onda zaključak kojim ću zamoliti vas, gospodu istražitelje, da nas shvate. Pomoć nam ne treba. Nama skoro niko više ne može pomoći. Prvo – kako dalje posle ovoga? Odgovor je – samo pomoću istine. Postoje dvije vrste istine. Jedna je kriminološka. To je ova koju ustanovi Haški tribunal i koju će ustanoviti domaći sudovi. To je dakle najveći mogući stepen istine. Druga je istina koju mi ovdje pričamo, koju je ispričala naša sestra Alma, naš brat Ibrahim i koju svi mi možemo da pričamo. Dakle nama je spas u istini. Ali, da bi mi mogli govoriti istinu, moramo imati sagovornika. Gdje nam je sagovornik? Sagovornik nije Tribunal. Tribunal je *ad hoc* sud. On će završiti svoje i prestati. Ovi naši sudovi će godinama i decenijama trajati, to su ozbiljni procesi. Nama bi bili sagovornici naši u Foči, sagovornici naši prijatelji Srbi. Ne moraju biti prijatelji. Ali oni s kojima smo snošljivo živjeli. Meni je jako žao što je otišao gospodin Krsmanović. Ovakav sagovornik ne može biti. I mene je porazilo. Porazilo da je došao ovdje, dvije minute ili četiri govorio, rekao da je Foča sad univerzitetski grad, tri fakulteta i da li bi iko sad sretniji bio od nas Fočaka da je to istina. Da li bi iko sretniji od nas bio? Znači šta znači imati grad sa tri univerziteta, sa tri fakulteta. Pa to je Bolonja. Ali tu nema muslimanskog uha. U poslednjih 10 godina u Foči se nije rodilo, u gradu Foči, muslimansko djete. Nije se rodilo u Gacku, Bileći, u Čajniću, u Rogatici, u Višegradu, u Rudom. Kako ćete sad naći tamo sagovornike? Dakle to je jedan primjer. Gdje smo pogriješili? Čini mi se da smo mi Muslimani Foče jako pogriješili. Među njima ja prvi i tu grešku platili su mnogi članovi moje porodice i nema ih živih jer sam vjerovao, govorio im "Neće nam ništa". Pa mi smo stara porodica, 500 godina stari. Ja sam tamo bio sudija. Brat mi direktor gimnazije. Snaha profesorica hemije. Drugi brat ekonomista. Bili normalni ljudi. Naše prve komšije, 150 godina unazad, su članovi gradske porodice Jovičić. Oni su i sad ostali dostojanstveni. A moj drug koga sam kao brata držao i koga

Fond za humanitarno pravo Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

smo mi Muslimani iz Foče izabrali za poslanika u onoj skupštini kad je bio Dobrica Ćosić predsednik, je Vojislav Maksimović. Zajedno smo ovdje došli da studiramo. Zajedno smo on, ja i Momo Kapor bili učenici VII gimnazije u Sarajevu. Momo je došao u Beograd. Mi smo završili u Sarajevu gimnaziju i posle došli kao braća da studiramo u Beograd. On se sad u Beogradu krije. Ja mislim da je i sad ovdje u Njegoševoj ulici, gdje smo mi spavali kod njegovog strica, jedne vrlo ugledne porodice, a ja sam bio u studentskom gradu na Bežanijskoj kosi. I kada je počeo rat, naš kolega Miodrag Jovičić me molio "Zovni Hasane Voju. Tebe će poslušati, vi ste dobri drugovi. Neće ti zapaliti kuću". Hoće da zapale našu kuću ali kaže Mišo: "I naša će izgoriti uz njihovu". "Mišo molim te spasite mi brata. Ne mogu da dobijem Voju, prekinute veze, sve ću vam dati. Spasite mi porodicu". Nisu. I sada ja molim Beograd, molim Podgoricu. Oni su u Foču donjeli zlo. Vojo je mali čovjek bio da bi mogao toliko mrziti. Potiče iz jedne ugledne srpske porodice. Neko ga je zarazio mržnjom. E tu smo mi pogriješili, mi fočanski Muslimani. Mi ne umijemo mrziti. I ja i dalje molim da ne mrzimo. Ja neću mrziti. Ne mogu. A volio bih da mogu. Drugo, gdje nam je šansa. Jedini put, ja ne govorim globalno. Mi imamo šansu. Prvo, nas je više nego zločinaca. Uz nas je i jedan dobar dio srpskog naroda. Ovaj načelnik je odmah rekao da je to bio građanski rat. A mi smo mali ljudi da o tome odlučujemo. Mi ovdje pričamo priču iz koje možemo svi da izađemo kao pobjednici. Ja mogu da shvatim gospodo da sam kriv što sam Musliman ali ja se ne mogu promjeniti. Ali sam nevin kao čovjek. To je suština. Hana Arend, Židovka, Jevrejka kojoj je sve stradalo, rekla je: "Jeste, mi smo drugačiji ali zašto nas ubijaju?" Ja molim sve ljude a naročito ove nevladine institucije ako mogu da utiču na fočanske Srbe da priđu svom moralnom pročišćenju. Samo moralno pročišćenje može ih približiti nama. Mi nemamo više gdje. Pod zemlju ne možemo, u goru ne možemo. Hvala vam.

Irham Čečo: Hvala vam. Prije svega, ja sam Irham Čečo iz Foče. 15 godina se tako predstavljam koga god prvi put sretnem, šta god to značilo, jer ja sam od 1992. do 1996. godine bio u Goraždu. Danas živim u Sarajevu. U Foču nisam kročio 11 godina. Pričaću vam kasnije kako je bilo kad sam konačno odlučio da odem tamo. Uglavnom jednu stvar moram priznati. Ne osjećam se žrtvom. Ne osjećam se žrtvom zato što sam previše dobro prošao. Što sam dobro prošao? Zato, između ostalog, na jednom sasvim ličnom nivou. Srbi s kojim sam ja rastao mene nisu lagali. Ja sam znao gdje živim, znao sam šta mi se sprema bolje nego moj otac, prosvetni radnik, koji je između ostalog, ovom Zelenoviću predavao. Ali ništa to nije pomoglo. Znao sam da će biti rata. Nisam znao šta je rat. E onda normalno dođu ljudi pa ti objasne. U Foči su problemi počeli negdje paralelno sa ovom antibirokratskom revolucijom. Dakle čak i prije stvaranja SDS-a. Počele su neke nacionalne podjele, neke afere u preduzećima koje su instrumentalizirane da se stvori etnička podjeljenost. Klima vrlo nezgodna. Prst na obaraču. Noćne straže. Mislim ko je god išta o tome htjeo znati, mogao je da to čuje. Onda je SDS podjelio oružje. Oružje je bilo oružje koje je davala JNA. 4. aprila, dva dana prije zvaničnog, jel, tog nekog početka

Fond za humanitarno pravo Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

rata i agresije i svega što je usljedilo, 4. aprila je počeo rat. Znete kako je to, ja sam spavao, probudio se – puca. Ko puca? Što puca? Na koga puca? Četiri dana poslje dolaze moje prve komšije, otac mog dobrog druga Krunoslava i jedan drugi, Marko, koji je sa mojim ocem radio, skupa dolaze i kažu "Imate li oružja?", "Nemamo oružja". Dolaze opet za sat vremena. Kažu: "Dolazi vojska sa strane, ne možemo vam garantovati sigurnost". Vojska sa strane, gospodo, je vojska odavde. To nije bila ni kineska, ni turska, ni francuska vojska, to su bili Srbijanci. Dobro. Šta je tu je. Spremili smo se za oko dvadesetak minuta, pokupili pet, šest kesa. Ja sam, recimo, ponio, ponio sam ono četiri jakne i samo jedne hlače. Mislim o takvim stvarima se stvarno ne razmišlja. Ostavili smo porodične slike, ostavili smo nakit, budalaštine, sve to. Novce smo ostavili, ako to uopšte kome šta znači. Uglavnom, sjeli smo u Juga 45, kragujevačka Zastava. Tako smo došli Jugom u Ustikolinu. Imali smo sreće, na nas nisu pucali. Posle su na moga djeda pucali snajperi sa KP Doma, jer tu su već Srbi bili postavili snajperiste. Ali ja čitav život, recimo, neću moći zaboraviti jednu drugu stvar. Mislim to što se meni desilo, to je šala. Ja sam bio dječak, sjeo sam u auto kao da idem na izlet i to je bilo to. Izašao sam. Ali, recimo, petnaestak godina poslje, je li, pita mene moja supruga, kaže: "A šta je bilo sa onima koji nisu imali Juga 45?" E šta je bilo? Bilo je to da je porodica Pišmo, dobri prijatelji moje porodice, trojica, četvorica braće, ja nisam čak znao jesu li oni Srbi ili Muslimani, jer ono, zvali su se po nadimcima, Pere, Bebe, ovaj, onaj, jedan od njih je izašao sa malim djetetom, da bebom svojom u naručju. On se tek bio vjenčao godinu uoči rata. I molio mog oca: "Uzmi barem bebu". Normalno, kako će uzeti tuđe dijete, gdje će, ne zna sa svojom gdje će. Mislim, znate vi dobro koliko ljudi može stati u Juga 45, jel. I ja danas stvarno ne znam gdje je to dijete, je li živo, je li zdravo. Znam samo da ga ne mogu pogledati u oči. Ali eto, mene moje komšije nisu upucale, jebem mu mater. Ali moga tetka Mustafu Kulaglju, njegove komšije, jedan od njih je bio prvak SDS-a, ugledan čovjek, nije uopće bio baraba kao ovaj Tuta kojega ste gledali, nego fin čovjek, prosvjetni radnik, intelektualac, gospodin, izručio ga je i poslali su ga u KP Dom uz prijetnju da će mu pobiti porodicu ako ne preda oružje. On je imao pušku kao pripadnik rezervne milicije. On je odmah predao tu pušku, nije znao ni šta se dešava kao većina nas. On je odveden u taj KP Dom o kome vam je doktor Karović objašnjavao šta je i kako je. Zadnje što o njemu znamo jeste da su ga odveli da bere šljive. Posle tog branja šljiva se više nikad ništa o njemu ne zna. Ne znam koliko to mene boli ali znam koliko boli njegove sinove s kojima sam odrastao. Teško s njima pričam o tome. Njegov stariji sin, Muris, je možda posljednji snimak u istoriji Aladža džamije napravio, fotografirao s balkona dok je još stajala. Vide se rupe od granata na kupoli. Poslije, vidjeli ste i to danas, posle je ta džamija uklonjena. To je jedna džamija. Ona je, recimo, za bosanske Muslimane ono što je za vas Gračanica ili Hilandar. Pokušajte to tako zamisliti. I nije samo ta jedna, nego je svaka. Ko je bio direktor tog doma? Milorad Krnojelac, Krnja, jel, on je bio upravnik, on je odlučivao o logoru. Njega su zvali Krnja. Predavao je matematiku djeci u osnovnoj školi. Mojim drugovima. Znete šta je on, između ostalog, uradio. Pokupio je gomilu cigli sa gradilišta naše porodične kuće. Kokošar, gospodo,

Fond za humanitarno pravo Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

kokošar. E takav čovjek je odlučivao o životu hiljada ljudi. Mislim, nema veze s pameću. Ali eto, njega je neko postavio. Taj koji ga je postavio, tako je nastalo Srbinje, jel. Jer ispočetka nisu protjerani samo, kao što danas reče gospodin Krsmanović, bivši Fočaci. Nisam ja bivši. Ja sam Fočak i u Parizu i u Sarajevu i u Beogradu i u Rimu, gdje god me noć zatekne. Svaku večer, ja kad zaspim, ja sam Fočak. Ujutru se mogu probuditi u bilo kom gradu, ali do zore je moje. Šta hoću da kažem? Ja sam 11 godina sanjao svoju kuću, sanjao svoju familiju koje nije bilo. Neki su izginuli, neki su po svijetu. I nisam imao snage da tamo odem. Kad sam prvi put otišao, znao sam šta ću naći. Šta sam našao? Zapaljenu očevinu. A u kući moga djeda, došao sam ljetos ja sa svojom suprugom i mi smo izašli da pogledamo to. U susjednoj kući koja je takođe bila muslimanska i koju je Srbin jedan kupio, legitimno, je li, za sitne pare, taj domaćin, je l', brko, izlazi na balkon. "Šta je", kaže "Je l' vas zanima taj plac?" Ja gledam i kažem "Pomalo me zanima". "Aha", kaže "pa evo ima gore kod", slagaću vam ime, recimo "kod Lukića, ima gore kod Lukića ključevi pa ako hoćete da pogledate". "Hvala, ne treba. Samo ćemo mi ovako". Moja supruga je Sarajka, u Foču ne bi nikad došla da je nisam ja doveo. U povratku je plakala. Ja nisam. Ne mogu ja plakati za kućama. Previše sam plakao za ljudima a za kućama ne mogu. E šta sad znači nama koji za razliku od Alme nekako se nakanimo. Ja razumjem nju. Ja sam s tim istim bolom se hrvao godinama dok nisam na kraju odlučio i samo sjeo i otišao tamo. Ja sam se, recimo, prvi put počeo vraćati zbog administrativnih budalaština. Pošto su novi zakoni, ne može jedan isti rodni list. Treba vam novi, svjež, svakih šest mjeseci. Ponekad možete nazvati nekog prijatelja, Srbina, ako imate takvog, pa vam on to uradi a ponekad Boga mi morate i otići, uglavnom, ja sam šest rodni listova izvadio između 2001. i 2005. godine, jel. Na svakom od tih rodni listova tri rubrike su prazne: nacionalnost, državljanstvo i vjeroispovjest. Piše da sam rođen u Foči. Rodni list izdaje Srbinje. Znači ja sam rođen i postojim i to mi oni potvrđuju. Nemam identitet, nemam legitimitet i legalitet. Naravno, mi se svi mirimo s tim, jer papir ti treba da završiš neki posao negdje drugdje gdje ti je sada život. To je jedno etničko čišćenje olovkom i gospodin Krsmanović može mene do sutra ubjeđivati da se nešto promjenilo njegovim dolaskom, dok ja od matičara Milije, kojega svi Fočaci vjerovatno poznaju, dok ja od matičara Milije ne dobijem, ćirilicom, nije problem, ja sam u prvom razredu osnovne naučio ćirilicu, nek' mi napiše ćirilicom Bošnjak, musliman, državljanin Bosne i Hercegovine i biće u redu. To je ta formalna promjena koju čekamo. A stvarne promjene su one o kojima je gospodin Balić već govorio. Samo to je mnogo, mnogo teže. Teško se suočiti s ljudima za koje ne znate da li ih više mrzite ili prezirete ili ih naprosto ne volite ili vam se gade. Teško. I ja zahvaljujem svima što ste me strpljivo saslušali i samo ću još jednu kratku stvar reći. Nedavno je u Foči jedan Izraelac koji radi u OSCC-u otkrio zaboravljeno jevrejsko groblje, vjerovatno iz austrijskog doba, koje se nalazi kod fočanske bolnice. Ja se bojim da će možda na kraju sve što će moji unuci znati o meni biti neko groblje koje će neko slučajno naći. To je to. Tako umiru gradovi.

Fond za humanitarno pravo Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

Fadil Budnjo Gospođo Nataša hvala. Ja sam Fadil Budnjo. Kad me je gospođa Nataša kontaktirala i onako, zamolila da dođem, premissljao sam se da li da dođem u Beograd, jer i mi u Bosni imamo svakodnevnih problema ali znajući kakvu energiju gospođa Nataša ima i kako stoji na putu neke pravde i pravičnosti, rekao sam da je važno otići u Beograd i sa svog aspekta, svoje onako viđenje o onom vremenu, doći i kazati ovom narodu ovdje u Beogradu, naravno, onima koji hoće da čuju. Stresne su ove priče i mislim da nimalo nije lahko izlagati svim ovim ljudima ove stresne životne traume. I ovo su još jednom potresanja svojih života, ali smatram da je ovo potrebno da se zna, da je puno na javnosti. I mislim iz tog razloga da je vrlo važno da mi danas kao sudionici tih događaja dođemo i kažemo ono što smo mi sa svog stanovišta svaki preživjeli i to je dio ovoga šta mi izlažemo. Mislim da je vrlo bitno doći i u Zagreb i reći i Zagrebu, mi iz Bosne koji živimo taj život, naš bosanski, što maloprije gospodin Balić reče, to sam što jesam, iz te kože ne mogu, a pitanje kuda ćemo dalje. I doći u Beograd i u Beogradu kazati ono šta se dešavalo i šta se dešava u Bosni. Ja bih ovdje rekao moje dvije priče, koje sam podjelio u nekakva dva djela. Jedan dio je, ja kao Fadil Budnjo, stanovnik jednog sela na domak Foče, pet, šest, 10 kilometra do Foče a jedno 50, 60 kilometara do Sarajeva. Između Sarajeva i Foče je 70 kilometra. Nekih 69 kilometra sam od Sarajeva a nekih 10 kilometra sam do Foče, to moje selo i ono je na općini Foča. U tom selu sam rođen, tu moja porodica živi preko 500 godina. Selo se zove Budanj, po Budimu a ja sam Budnjo pa vi to povežite. Mislim da ima ovdje dosta intelektualca i historičara pa to jedno s drugim mogu povezati. I ova porodica je, bar u neku ruku smatram, bila ugledna i čuvao se taj neki renome porodice. I dan-danas se to čuva; Tako je i dan-danas, to nastojimo očuvati. Komunikacija u onom vremenu sa komšijama Srbima i ranija, obadva rata koja su se desila, je pomalo zaboravljena, pomalo su stavljane neke stvari pod tepih, a onda se počelo dešavati to što se dešavalo. Ja sam u to vrijeme radio u Sarajevu a moja majka koja je tada imala 68 godina je bila na Budnju u novembru, decembru 1991. godine. Ona je bila dijabetičar. Doktor Ibrahim i kao naš porodični ljekar to dobro zna. Pošto su ta dešavanja u Hrvatskoj u to vrijeme, čak prije je bio napad na Vukovar, dole Lička krajina i ostalo, o tome ste vjerovatno i sami bili upoznati, ja sam u to vrijeme kao inženjer radio u rudniku boksita Jajce. To je na drugoj strani, zapadnoj Bosni, nekih cirka 200 kilometara od Sarajeva i imao sam priliku da sedmično putujem na onu stranu i vidio sam ogromne konvoje vojske, kolone i kolone vojske, tenkova prikačenih. Krca prema Bosni. To je vojska koja je išla iz Slovenije i Hrvatske. To je bila puna Bosna. Vikendom sam išao do majke, vezani smo jako, do majke u to moje mjesto, selo Budanj i tu je bilo na svakom koraku vojske na tom putu prema Foči, odnosno preko Kalinovika. Čak taj put u tom vremenu kroz kanjon rijeke Bistrice kao navodno se nešto počeo da pravi, nešto se most pokvario a, pošto sam ja u neku ruku starićar, imao sam dojam da se neke stvari blefiraju da bi se izbjegao taj put niz kanjon Bistrice, da se mora ići preko Kalinovika, a tamo je bilo još za nas opasnije, jer je tamo bilo više vojske. Tako smo odgojeni, to je bila i moja vojska i u tu sam vojsku vjerovao, u toj sam vojsci i ja služio, pomalo se ta vojska počela odvajati i ja sam je se počeo bojati, od sile, kad sam vidio koja je to

Fond za humanitarno pravo Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

tehnika. I sve videći to, pomalo mi je nešto mirisalo u zraku, a pošto je majka bila bolesna, smatrao sam da majku treba te zime dovesti u Sarajevo. Tad sam otišao i doveo svoju majku u Sarajevo, jer sam u Sarajevu imao i kuću. I moja majka je tad otišla u Sarajevo. Nisam ni znao da ponovo svoju majku vodim u drugi koncentracioni logor. Zapravo, Sarajevo je preživelo. To je bio jedan koncentracioni logor okružen tenkovima i artiljerijom, da nismo mogli izaći. Kopali smo tunel i tako, da o tome ne pričam. I o tome bi bila jedna priča. Bilo je kako je bilo. U gradu Sarajevu smo se napatili kako smo se napatili, iznurivalo se bez hrane, bez vode, bez struje, bez ogreva i svih ostalih stvari. Mislim da je to već poznato. Ali samo da se zna, koji su prolazili od Valjeva, odnosno od Užica prema Višegradu i nadalje prema Sarajevu, vidjeli su sablasne djelove bošnjačkih sela, da je sve živo izgorilo. Od Užica, zapravo od Višegrada do Sarajeva nema bošnjačke kuće. Jedno 200, 300 kilometera dužnih, ne znam koliko kilometra kvadratnih, nema bošnjačke kuće, nije ostao ni ćumez. Sve je spaljeno, na svim tim mjestima sigurno nisu bile borbe. Što gospođa Kandić reče, moj akcenat je na ponovnom povratku i ponovnom viđenju moga sela, onoga kakvog sam ga ja ostavio. Kakvog sam ga ostavio, onakvo je ono bilo tih osam godina u mojoj glavi i ja sam nastojao i težio da se ponovo vratim, da ponovo vidim zavičaj. Ono gdje se čovjek rodio, tamo ponovo teži doći i jedva čeka da to ponovo vidi. Nakon osam godina, negdje 1998. godine, mi smo dobili priliku, znači dvije godine posle potpisivanja Dejtonskog sporazuma, mislim da je tako, dobili smo priliku uz pratnju IFOR-a, UNPROFOR-a, kola, džipova, da bi otišli da vidimo ta svoja sela. Kad smo došli, nama su bili na putu prema našim kućama posječeni hrastovi, zakrčen nam je put, tako da nam je to bila prva dobrodošlica. Uz ovo sve, uz patnje ranije koje su se dešavale, o kojima su već moji prethodnici govorili. Bez obzira na to, to se raskršilo, tamo su ljudi došli, u svako selce su postavljeni šatori, po desetak tih ljudi, staraca su postavili pod te šatore. Eto, oni su došli i oni će sad tražiti na neki način da se počne praviti naselje, da se počnu praviti kuće. Eto oni su se kao vratili svojim kućama i sad traže, zahtjevaju. Sve je prošlo, baci sve u vodu, sad će se napraviti kuće, sad je to povratak. Međutim, to i dan, danas traje. Te kuće još uvijek nisu napravljene. Te kuće se još uvijek prave. I nije samo povratak napraviti čovjeku kuću. Maloprije pričamo o žrtvama u tom ukupnom ratu. Od nas Bošnjaka, ko je doživio tu nesreću, svi su žrtve, neko malo više, neko malo manje. Neko je bio u logoru pa su ga tukli, neko je bio u logoru pa su ga ubili, nekom je neko poginuo a nekom je spaljeno selo, pa nema više one draži kud se igrao, kud je skakao. Neko se ne može vratiti u svoju kuću, u svoju avliju, u svoj komšiluk, jer toga više nema. I to je žrtva. Posle smo počeli da izgrađujemo, smatrajući da će nam se pomoći da gradimo. Eto, u neku ruku, ti ljudi sa sela nekako su imali više energije i počeli su graditi. U tom mom selu, koje je bilo cirka stotinjak kuća, 75 kuća je bilo srpskih, gdje su bili bosanski Srbi, a 25 kuća je bilo gdje su bili bosanski Muslimani. Svaka Muslimanska kuća je spaljena, čak ni ćumeza nismo našli. Mi smo došli sa buldožerima, utovarivačem, ta zgarišta zgrnuli da bi ponovo počeli praviti kuće. Počeli smo praviti 15 kuća. Evo za ovo vreme od 1998. godine do sada, nekih 13 kuća smo napravili. Dva, tri čovjeka smo uspjeli vratiti da budu tamo i preko zime. Problem je

Fond za humanitarno pravo Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

što tamo nema ni ambulante, nema ni posla. Bojim se, maloprije je bilo priče, i naš načelnik koji nas zove bivšim Foćacima, to me jako uvrijedilo, ja se osjećam Foćakom, bez obzira što tolike godine živim u Sarajevu, ja sam Foćak na svakom mjestu i ja sam Fadil Budnjo sa Budnja, znači iz Foče. Naš načelnik Krsmanović, do sad sam dosta finih stvari o njemu čuo, da je najliberalniji od svih dosada koji su bili u Foči i to me vrlo ugodno iznenadilo. Međutim, danas sam čuo jednu neugodnost da on spomenu, kaže "Nestalo zakona, nestalo rata, u ljudima se probudili životinjski nagoni i sve se desilo to što se desilo". Kad bi to bilo tako ja bih bio sretan. Mislim da postoji neko dirigovano upravljanje, što je najbolnije i najteže. Uz ovo sve i pitanje što smo ovdje. Iz onih pet, šest stavki koje je gospođa pomoćnica u Tribunalu maloprije nabrojila, ja mislim da sam ja ovdje da pomognem da se ove stvari više ne bi dešavale. Ali, ne da se ne bi dešavale na ovaj način kako smo sad, jer stvarno u Foči se više te stvari ne mogu ni desiti, ako u Foči više nema nijednoga Muslimana, Bošnjaka. Taj genocid se više ne može desiti, jer se od nule ne može poći. Znači, mora međunarodna zajednica, odnosno ljudi iz Beograda i ljudi iz Zagreba, moraju pomoći da dovedemo u početno stanje, u stanje koje smo imali 1992. godine i onda da to stanje držimo, da se više ne ponovi to stanje koje je bilo. Inače, ja drugu neku viziju ne vidim, izuzev ako ovaj narod neće da se to pretvori u nekakvu Palestinu. Ako čovjek dođe uza zid pa više nema kud, da čovjek dođe u situaciju da brani samo go život, onda se stvarno ili raseljavati po bjelome svijetu ili se može početi dešavati svašta. Evo moja majka je živila kod mene u Sarajevu tih pet, šest godina i umrla je 1996. godine. Umrla je kao starica jer je pomaknuta iz svog gnjezda Savodnja jer čovjek u tim godinama ima neke svoje navike. Ona tačno ima svoj bioritam životni; gdje spava, gdje sjedi, gdje jede, čim se hrani i na koji način komunicira. Ako tog čovjeka u tim godinama pomaknete s jednog mjesta, poremetite mu bioritam, kao da ste pomakli pile iz gnjezda, pomogli ste joj umrijeti. U ratu nisam imao ni praha za mlijeko da je hranim. Nisam imao jajeta. Sve što sam imao, imao sam tamo nekog brašna i vrlo malo neke stare ribe, od 1947. godine je bilo pakovanje. To su bile neke bjelančevine koje sam joj mogao ponuditi. I sad mi je žao da moja majka nije doživjela povratak 1998. godine na svoj Budanj. Umrla je u izbjeglištvu, umrla je u Sarajevu. To je ta moja prva priča.

Drugu vam priču moram reći kao predsednik udruženja porodica pobijenih i protjeranih Foćaka. Ovo su me iz udruženja zadužili da kažem na ovom skupu. U Foči je nestalo, zasad ih nema, pobijeno je oko 1.200 ljudi. U Foči je živjelo do rata oko 20.000 Bošnjaka. Sad sa selima oko nema 300, sve ukupno 300 Bošnjaka. Bio sam na sahrani, odnosno na dženazi u jednoj masovnoj grobnici u jednom selu Jeleč gdje je ubijeno za jedan dan 130 ljudi. Na toj dženazi sam prisustvovao. Tih svih 130 ljudi su identificirani, na toj dženazi sam bio prisutan i mogu to posvjedočiti. Neke od tih ljudi sam znao i lično, pošto to selo Jeleč nije daleko od mog sela. I hodalo se u taj džemat u džamiju pošto u mom selu nema džamije pa je i moj rahmetli otac hodao u tu džamiju u to selo. Maloprije doktor Karović je spomenuo ovu špilju u području Tjentišta, oko 40 žrtava, a ja vam moram pomenuti još tri masovne grobnice koje su pronađene prošle godine na

Fond za humanitarno pravo Istraživanje, dokumentacija i sećanje

67 Makenzijeva, 11110 Belgrade, Serbia and Montenegro
Tel/Fax: +381 11 3444 313/314, Email: office@hlc.org.yu, Home Page: <http://www.hlc.org.yu>

površinskom kopu Budanj. U tom mom selu postoji površinski kop uglja. Na površinskom kopu Budanj je pronađeno cirka 90 posmrtnih ostataka jedno do druge. Na jedno 10 metara su dvije grobnice a jedna je u stjenama između Miljevine i Foče, to je nekih desetak kilometrara. U njima je pronađeno desetak posmrtnih ostataka. Ja imam ovdje na CD-u snimljen taj snimak. Gospođi Kandić sam dao taj snimak, pa mediji mogu uzeti ako hoće za neku svoju ličnu upotrebu. Oni su javni. To je očit dokaz. Eto to je naš život i život Bošnjaka. Mi smo ovdje da pomognemo i gospođi Kandić, odnosno ona pomaže nama da kažemo narodu ovu istinu što se izdešavalo, odnosno da sami sebi kažemo kuda u ovom momentu dalje, na koji način zauzeti kurs i šta činiti od danas. Zaboravio sam reći. Ja u mom selu, spomenula je gospođa Kandić, radim. Vratio sam se. Napravio sam kuću. Vratio sam se. Orem njivu i sadim voće. Sve to živo radim sa mojim komšijama Srbima sa kojima sam rastao, sa kojima sam tu. U ratu kad smo mi bili odsutni, klika koja je ostala tamo da vlada su podjelili našu zemlju kao da nas nema, kao da ne postojimo, oni su to izdijelili, isparcelisali, dali potvrde ljudima da je to njihovo. Mi kad smo došli tu je s početka bilo malo problema, međutim ti su problemi vrlo brzo prevaziđeni i ljudi, znaju uostalom svi šta je čije i dokle ko more dosegnuti, i to se vrlo lahko uklonilo. Mi međusobno nemamo nikavih problema. Mi međusobno kontaktiramo i komuniciramo kao što smo kontaktirali i komunicirali i prije rata i prije 100 godina i prije više godina. Međutim, kad dođe na neku vrhunsku politiku, onda tu zapne. Kad izađe na televiziju, onda zapnu kojekakvi prestiži, kojekakva politika. Međutim, među nama kad neoficijelno komuniciramo nema nikavih problema. Mi zajedno i kopamo i oremo i sadimo voće. Znači, u biti narod se ne mrzi i nema razloga da se mrzi, jer nikako čovjek ne može pojmiti da je ono njegovo što nije njegovo. Tako je u biti, ima ovdje ljudi, u poštenju, i jednih i drugih i trećih. Međutim, mislim da postoji neka ucrtana ideologija, neki ucrtani pravac na koji se jednostavno voljom ili bez volje navode ljudi a najčešće oni sa nižom kvotom inteligencije i onda učine nedjela, najčešće ona kojih bi se ljudi stidjeli. Mislim da ovo ne vodi na dobro nama Bošnjacima a ne vodi na dobro ni Srbima. Ja zahvaljujem ovom skupu što je izdržao ovako dugo i što su bili uporni da nas saslušaju. Mislim da ćete nam pomoći ako se ovo sve objavi na pravi način. Hvala vam lijepo.

Održavanje konferencije pomogli su: Misija OEBS u Srbiji uz finansijsku podršku Vlade Holandije, Fond za otvoreno društvo, Savet Evrope, Ambasada Savezne Republike Nemačke i Ambasada Kraljevine Danske i Ambasada Velike Britanije u Srbiji.